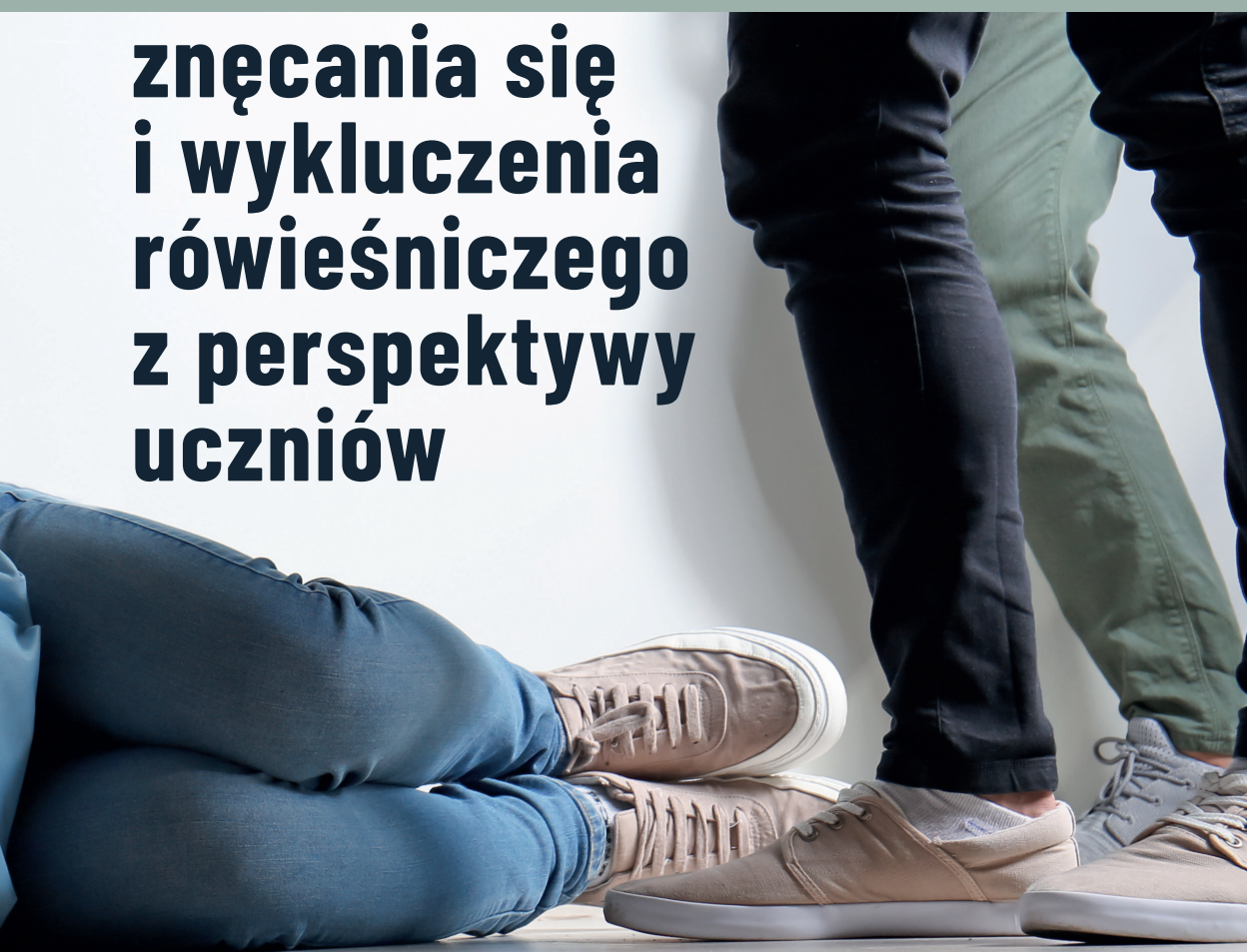

Aleksandra Tłuściak-Deliowska

PROBLEM PRZEMOCY

**znęcania się
i wykluczenia
rówieśniczego
z perspektywy
uczniów**

Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
WARSZAWA 2021

PROBLEM PRZEMOCY

*Pamięci moich Dziadków,
Genowefy i Stanisława Haców*

Aleksandra Tłuściak-Deliowska

PROBLEM PRZEMOCY

**znęcania się
i wykluczenia
rówieśniczego
z perspektywy
uczniów**

Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
WARSZAWA 2021

Recenzenci
prof. dr hab. Stefan Mieszalski
dr hab. Grażyna Poraj, prof. UŁ

Projekt okładki
Studio-R Rafał Bielski

Ilustracja na okładce
Adobe Stock

Redakcja
Magdalena Orczykowska

Korekta
Danuta Gorajewska

Copyright © by
Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
Warszawa 2021

Publikacja finansowana przez
Akademię Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
ze środków na działalność statutową

Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne 4.0 Polska

ISBN 978-83-66879-09-6
e-book 978-83-66879-10-2

Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
02-353 Warszawa, ul. Szczęśliwicka 40
tel. 22 5893645
e-mail: wydawnictwo@aps.edu.pl

Wydanie pierwsze
Arkuszy drukarskich 16,25
Skład i łamanie: AnnGraf Anna Szeląg
Druk ukończono w czerwcu 2021
Druk i oprawa: Fabryka Druku

Spis treści

Wprowadzenie i cel pracy	7
1. O wewnętrznej mnogości form i złożoności problemu przemocy, znęcania się i wykluczenia rówieśniczego	11
1.1. Przemoc rówieśnicza i jej składowe: podstawowe ustalenia terminologiczne oraz typologiczne	11
1.2. Agresja i przemoc fizyczna w szkole: podstawowy <i>casus</i> analiz	20
1.3. Agresja i przemoc werbalna: od „tradycyjnych” obelg do współczesnego hejtu	30
1.4. Agresja pośrednia, relacyjna, reputacyjna i społeczna. Błędne koło bezpośrednie czy różne kategorie?	37
1.5. Nowa forma i/lub nowy kontekst, czyli agresja związana z nowymi technologiami	52
1.6. Nękanie rówieśników ze względu na płeć i seksualność	58
2. Środowisko klasy szkolnej a problem przemocy rówieśniczej	71
2.1. Właściwości klasy szkolnej a problem przemocy rówieśniczej	72
2.2. Zróżnicowanie ról i zachowań uczniów w przemocy rówieśniczej	87
2.3. Status społeczny ucznia w grupie a jego rola w przemocy rówieśniczej	92
3. Uczniowie jako aktorzy badań i eksperci w zakresie przemocy rówieśniczej	101
3.1. Rozumienie przemocy rówieśniczej przez uczniów	102
3.2. Uczniowie o specyfice i niuansach przemocy rówieśniczej	110
4. Koncepcja i procedura badań własnych	123
4.1. Założenia projektu badawczego	123
4.2. Opis procedury badawczej i zastosowanych narzędzi	125
4.3. Uczestnicy badań i kwestie etyczne. Rola „przyjaznego badacza”	141
4.4. Sposoby analizowania zgromadzonych danych	143

5. Mikrospołeczna analiza klas szkolnych	147
5.1. Doświadczenia uczniów i relacje rówieśnicze w klasach o strukturze rozproszonej ..	148
5.2. Doświadczenia uczniów i relacje rówieśnicze w klasach ustrukturyzowanych	157
5.3. Podsumowanie i wnioski	175
6. Problem przemocy, znęcania się i wykluczenia rówieśniczego z perspektywy uczniów. Analiza wywiadów grupowych	181
6.1. „Szykanowanie się to nazywa? Jakoś tak...”, czyli uczniowie o agresji i przemocy	182
6.2. „Mają radochę”, czyli dokuczanie rówieśnikom jako forma rozrywki	184
6.3. „Bo myślą, że wtedy są fajniejsi”, czyli uczniowie o motywach sprawców przemocy rówieśniczej	186
6.4. „Bo jest inny”, czyli uzasadnienie wiktylizacji	189
6.5. „Jest popychadłem” i „ma podcięte skrzydła”, czyli sytuacja psychospołeczna ofiary	192
6.6. „Lepiej być takim popychadłem niż gnębić innych uczniów”, czyli płęć a postrzeganie sytuacji sprawcy i ofiary	195
6.7. „Bo chcą się pewnie podpasować pod tego najsilniejszego”, czyli uczniowie o zwolennikach sprawcy	196
6.8. „Oni czują, że nie mogą mu pomóc, bo wtedy też by byli pobici...”, czyli dlaczego pozostali uczniowie nie reagują	197
6.9. „Zawsze pomaga swojemu koledze”, czyli przyjaciel potrzebny od zaraz	199
6.10. „Zebrać całą klasę i całą klasą być przeciwko nim”, czyli większość przeciw dyktatowi mniejszości	200
6.11. Znaczący dyrektor <i>versus</i> mało efektywny nauczyciel	201
6.12. „Naskarżenie” w dyskursie uczniowskim	203
6.13. „Oko za oko” jako jedna z norm sprawiedliwości w ujęciu uczniów	205
6.14. Wyrażenie żalu za wyrządzoną krzywdę i inne strategie rozwiązania problemu przemocy rówieśniczej	206
6.15. Analiza interakcji między uczniami podczas wywiadów	208
6.16. Podsumowanie i wnioski	210
7. Uwagi końcowe oraz implikacje praktyczne	215
8. Ograniczenia badań własnych i wnioski dotyczące dalszych prac badawczych	221
Bibliografia	227
Aneks	259

Wprowadzenie i cel pracy

*Kiedy mówisz, powtarzasz jedynie to, co już wiesz.
Kiedy słuchasz, masz szansę nauczyć się czegoś nowego.*
Dalajlama

Zastanawiające jest, że prawie wszystkim wydaje się, iż wiedzą, czym jest przemoc rówieśnicza w szkole, jakie są jej uwarunkowania i jak należy ją ograniczać. Spotkałam się także z opinią, że już wszystko na ten temat zostało zbadane i opisane – coś więc jeszcze można w tym obszarze robić? Tym bardziej zastanawia fakt, że przemoc rówieśnicza ciągle jest obecnym i ważnym problemem szkolnym, a naukowcy nie ustają w prowadzeniu studiów empirycznych jej poświęconych oraz poszukiwaniu odpowiedzi na nurtujące ich (ciągle nowe) pytania w tym zakresie. Przyznać należy, że gros dotychczas przeprowadzonych badań dostarczyło wielu istotnych informacji na temat tego problemu. Na podstawie przeglądu licznych prac można skonstatować, że zjawisko będące przedmiotem mojego zainteresowania jest wieloczynnikowo uwarunkowane, można je analizować z wielu perspektyw i z wykorzystaniem różnych teorii oraz koncepcji wyjaśniających. Dokonane rozpoznanie wskazuje jednocześnie na potrzebę dalszych badań w tej dziedzinie, szczególnie tych, które stwarzają okazję do zajęcia się poglądami samych uczniów na temat tego problemu jako procesu społecznego oraz w kontekście zachowań uczestników przemocy rówieśniczej. Poznanie, jak uczniowie postrzegają analizowany problem, może być punktem krytycznym dla jego pełniejszego zrozumienia. Chodzi zatem o stworzenie uczniom okazji do omówienia własnymi słowami przypadków przemocy, co ma pozwolić na zgłębienie istotnych dla zjawiska procesów i kultury grupy rówieśniczej, a przede wszystkim perspektyw jej uczestników. Ważne jest uwzględnienie spostrzeżeń i wskazówek formułowanych przez uczniów. Próba takiego podejścia została przeze mnie podjęta w badaniach własnych, których efekty są przedmiotem prezentowanej monografii. Badania były prowadzone w ramach projektu badawczego nr BSTP 9/17 – I WNP zrealizowanego w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie.

Przedmiotem przygotowanej publikacji jest teoretyczno-empiryczna analiza zjawiska przemocy rówieśniczej z wyeksponowaniem perspektywy młodzieży na omawiany problem. Kompozycja monografii została zaprojektowana w taki sposób, by podjąć dyskusję nad istotą i złożonością problemu przemocy, znęcania się oraz wykluczenia rówieśniczego w szkole.

Część zorientowana na naszkicowanie tła teoretycznego pracy została ujęta w trzy rozdziały. W pierwszym dokonałam analizy wewnętrznej mnogości form i wieloaspektowości problemu przemocy rówieśniczej w szkole z uwzględnieniem takich zagadnień, jak uznawana za klasyczną formę przemoc fizyczna, przemoc werbalna, w tym współczesny „hejt”, przemoc pośrednia, relacyjna, reputacyjna, formy agresji związanej z nowymi technologiami oraz agresji ze względu na płeć i seksualność młodzieży. Kluczowe znaczenie dla zrozumienia przemocy rówieśniczej (w tym dręczenia szkolnego) oraz opracowywania skutecznych sposobów jej ograniczania i zapobiegania ma bowiem dokładne rozpoznanie, a także zrozumienie zachowań agresywnych, które są podstawowe dla tego zjawiska. Analizowane formy zostały wyróżnione przede wszystkim na podstawie manifestacji zachowania agresywnego czy jego specyfiki. Przyjęłam, że omawiane formy współwystępują, wzajemnie się przenikają, co więcej – w obrębie każdej z omówionych kategorii występuje wewnętrzne zróżnicowanie.

W drugim rozdziale podjęłam temat właściwości środowiska klasy szkolnej i jego związku z przemocą rówieśniczą. Punktem wyjścia była konstatacja, że socjologiczna konceptualizacja bullingu doprowadziła do zwiększonego zainteresowania czynnikami kontekstualnymi – zwłaszcza na poziomie klasowym i szkolnym – związanymi zarówno z badaniami dotyczącymi zachowań agresywnych, jak i z podejmowanymi działaniami profilaktycznymi. Badacze już od dawna zwracali uwagę, że ramy społeczno-ekologiczne są szczególnie przydatne do zrozumienia zachowań związanych z problemem przemocy rówieśniczej wśród dzieci i młodzieży (Espelage, Swearer, 2010; zob. także Kulesza, 2011; Surzykiewicz, 2000). Najbardziej bezpośredni wpływ na sytuacje bullingu mają czynniki ułożone w mikrosystemie składającym się z jednostek lub grup osób, z którymi uczeń wchodzi w interakcje w najbliższym otoczeniu, takim jak dom i szkoła. W prezentowanej książce skupiłam się zatem na środowisku klasy szkolnej, które uważam za znaczące dla omawianego problemu. W związku z tym rozpatrzyłam różne właściwości klasy szkolnej, które mają związek z istnieniem problemu przemocy w danym oddziale. Wyeksponowałam także kwestię zróżnicowania ról i zachowań uczestników w przemocy rówieśniczej, a także ich uwarunkowań związanych ze statusem społecznym ucznia w klasie szkolnej.

W rozdziale trzecim dokonałam przeglądu dostępnych studiów empirycznych, głównie zagranicznych, na podstawie których zaprezentowane zostały ustalenia przybliżające perspektywę uczniów na problem przemocy rówieśniczej, a jednocześnie sposoby, w jakie badacze tę perspektywę próbowali uchwycić. Przywołałam przede wszystkim badania wykorzystujące metodologię jakościową. Podejście to z założenia umożliwia eksplorację indywidualnych doświadczeń oraz interpretację zachowań i procesów społecznych przez ich uczestników. Badacz poznaje zatem obraz

rzeczywistości społecznej, którym posługują się badani, a także sposób jej definiowania. W badaniach własnych uczniowie również byli traktowani jako aktorzy i eksperci w zakresie analizowanego problemu, dlatego też rozdział ten stanowi swoiste przejście do części metodologicznej, która zaprezentowana jest w rozdziale czwartym monografii. Opisałam w nim założenia projektu badawczego, zrealizowane czynności dotyczące wykorzystania poszczególnych metod oraz sposoby analizy zgromadzonych danych. Wyeksponowałam także rolę „przyjaznego badacza” jako znamiennej dla przeprowadzonych badań.

Przedmiotem rozdziałów piątego i szóstego są wyniki badań własnych, których celem było poznanie postrzegania oraz rozumienia problemu przemocy rówieśniczej z perspektywy uczniów, a także eksploracja społecznego kontekstu klasy szkolnej. Badania były realizowane w dwóch etapach z wykorzystaniem różnych metod i technik badawczych strategii ilościowej oraz jakościowej (z wyraźnym akcentem na podejście jakościowe). Etap pierwszy stanowiły badania ilościowe z wykorzystaniem metody *self-report* i nominacji rówieśniczej (zastosowano dwie techniki socjometryczne). Przedmiotem analizy uzyskanych tym sposobem danych były wzajemne relacje sympatii i antypatii oraz pozycja socjometryczna każdego ucznia. Analizowałam również ekspansję uczuciową badanych wyrażającą stosunek jednostki do grupy, ogólną ich ocenę relacji z rówieśnikami, ocenę swojej szkoły oraz doświadczeń związanych z przemocą rówieśniczą. Założyłam, że podobne doświadczenia uczniów oraz pełnione przez nich role w grupie mogą przełożyć się na podobieństwo ich opinii w pewnych kwestiach dotyczących problemu przemocy rówieśniczej. Po dokonaniu analiz danych empirycznych uzyskanych w pierwszym etapie realizowany był etap drugi, którego istotę stanowiły zogniskowane wywiady grupowe prowadzone w małych grupach uczniów. Punktem wyjścia do wywiadów były hipotetyczne epizody przemocy rówieśniczej przedstawione w postaci ilustracji graficznych. Fakt, że uczniowie brali udział w wywiadach grupowo, dawał im możliwość wyrażania swoich indywidualnych poglądów oraz jednoczesnego przysłuchiwania się opiniom koleżanek i kolegów. Wykorzystanie epizodów rysunkowych miało zaś pozwolić na zebranie unikalnych poglądów na określone aspekty przedstawionych historii, które pomimo pewnych podobieństw różniły się między sobą i miały uczniów zaintrygować, a zarazem stanowić bodziec do wypowiadania nowych spostrzeżeń. Badania pozwoliły również w pewnym stopniu na analizę emocji i pozawerbalnych reakcji uczestników. Uznałam, że przyjęte rozwiązania posłużą zebraniu informacji o wzorach myślenia wyrażanych przez uczniów, a także używanym przez nich słownictwie. Ważnym założeniem było przyjęcie postawy, zgodnie z którą badania nie są prowadzone „nad” uczniami czy „na” uczniach, lecz „z” uczniami. Byli oni bowiem traktowani podmiotowo jako eksperci w dziedzinie będącej przedmiotem analizy. Przeprowadzone wywiady grupowe pozwoliły na bezpośrednie poznanie w badaniach pedagogicznych sposobów myślenia uczniów o problemie nazywanym przez nich „dokuczaniem”. Udało się rozróżnić w uczniowskich interpretacjach, pewnych niuansach omawianego problemu i sposobach wartościowania poszczególnych jego aspektów. Efekty zrealizowanych

badan i analiz danych uzyskanych za sprawą grup fokusowych zostały zreferowane w rozdziale szóstym prezentowanej książki.

Monografię zamykają uwagi końcowe oraz implikacje pedagogiczne. Na koniec omówiłam także ograniczenia badań własnych i wnioski dotyczące prowadzenia dalszych prac badawczych w tym obszarze problemowym. Treści przedstawione w publikacji ułatwiają uzyskanie wieloaspektowego spojrzenia na problem przemocy rówieśniczej. Zawierają wnioski, które mogą pomóc lepiej zrozumieć nie tylko perspektywę uczniów, lecz także złożoność oraz wielowymiarowość omawianego zagadnienia. W związku z tym książka adresowana jest przede wszystkim do osób zainteresowanych problemem przemocy rówieśniczej w szkole oraz chcących zgłębić jego tajniki. Biorąc pod uwagę to, że wyeksponowana została społeczna strona i konstrukcja zjawiska, publikacja może zainteresować badaczy społecznych.

Książka może stać się okazją do refleksji dla praktyków – nauczycieli, wychowawców, pedagogów szkolnych, którzy na co dzień zaangażowani są w problemy uczniów. Być może będzie ona przyczynkiem do dyskusji nad koncepcją nauczycielskich badań z udziałem uczniów zorientowanych na dostarczenie wiedzy i wygenerowanie pomysłów, dzięki którym będą mogły zostać opracowane działania stanowiące odpowiedź na potrzeby samych zainteresowanych, a ponadto przyczyniające się do poprawy jakości środowiska, w którym funkcjonują. Dialog, jaki może się nawiązać za sprawą tych działań, pozwoli nauczycielom przybliżyć i zrozumieć perspektywę uczniów, uczniom zaś – lepiej zrozumieć siebie oraz pogłębić wspólne zrozumienie z innymi. Przede wszystkim jednak będzie okazją do wzajemnej obserwacji i lepszego poznania.

Serdeczne podziękowania kieruję do Recenzentów: dr hab. Grażyny Poraj, prof. UŁ oraz prof. dr. hab. Stefana Mieszalskiego. Merytoryczna krytyka i cenne wskazówki przyczyniły się do ulepszenia tekstu. Dziękuję także Uczniom, którzy wzięli udział w moich badaniach. Bez ich zaangażowania i otwartości ta praca nie miałaby sensu.